
LA SOSTENIBILITAT DEL MODEL DE CREIXEMENT DE BALEARS: NOVES APORTACIONS PER AL DEBAT¹

Ponència presentada a les
JORNADES DE REFLEXIÓ ESTRATÈGICA DINS EL MARC DE LA “RECERCA I INNOVACIÓ
PER A LA SOSTENIBILITAT: LA NECESSITAT D’UN PACTE”
Caixa Fòrum, 27 de setembre de 2016

IMPORTANT:

Aquest text s’acompanya d’una presentació en power point, on es recullen totes les gràfiques que sintetitzen el conjunt de la investigació.

Carles Manera
Javier Franconetti
Ferran Navinés
Col·lectiu Alternatives
Universitat de les Illes Balears
(Esborrany de treball. Els comentaris i crítiques són benvinguts, a
carles.manera@uib.es)

La sostenibilitat del model de creixement de Balears: noves aportacions per al debat

RESUM:

Els autors plantegen en aquest primer esborrany d’investigació una línia de treball diferent que complementa les ja existents en l’Economia Aplicada de Balears, focalitzada en l’economia turística: l’observació de l’evolució de la productivitat del capital i de la taxa de benefici, des d’una profunditat històrica de més de quaranta anys, que proporciona robustesa a les hipòtesis de partida. La clau per als autors rau en una regulació de l’oferta no reglada de places turístiques, fet que pot esperonar la gènesi d’una oferta total de major qualitat i més sostenible social i ecològicament.

PARAULES CLAU:

Illes Balears, productivitat del capital, taxa de benefici, economia turística.

The Sustainability of growth’s model of Balearic Islands: new contributions for debate

ABSTRAT:

The authors proposed in the first draft of research a different line of work that complements the already existing Islands Applied Economics, focused on the tourist economy: the observation of the evolution of the productivity of capital and profit rate, from a historical depth of more than forty years, providing strength to the hypothesis. The key lies in the authors offer no formal regulation of tourist places, which can encourage the genesis of a total supply of higher quality and more sustainable socially and environmentally.

KEY WORDS:

Illes Balears, capital productivity, profit rate, tourist economy.

¹ Aquesta investigació s’inscriu en el projecte de recerca competitiu *Crisis industrial y recuperación productiva en la historia de España, 1686-2018*, HAR2015-64769-P, Ministerio de Economía y Competitividad, dirigit pel Dr. Jordi Catalan Vidal, de la Universitat de Barcelona.

1. Introducció

La dada més cridanera a la història econòmica recent de Balears, des dels anys 1960 fins a l'actualitat, és el canvi disruptiu que es produeix en l'evolució de la renda per càpita a partir de 1985 i les seves conseqüències socials. Les xifres són contundents. Efectivament, en termes de PIB per càpita, les estadístiques disponibles indiquen que entre 1964 i 2011 el model de creixement illenc, comparat amb les mitjanes nacionals, fou un èxit fins el 1985, quan presenta una punta màxima de més de 65 punts. No obstant això, a partir de dit any el diferencial positiu decreix i es situa, el 2011, tot just 6 punts per sobre de la mitjana de l'Estat. Hom pot argumentar que el model de creixement balear ha entrat en una fase de rendiments decreixents, i el període d'inici de dit procés no és el començament del segle XXI –amb l'allau de l'increment demogràfic–, atès que és detectable molt abans.²

Aquesta situació, que altres investigadors també han exposat, obliga als científics socials, als agents econòmics i socials i a les administracions públiques a plantejar un marc de reflexió conjunta que tracti d'esbrinar les causes d'aquesta caiguda i les possibles vies de resolució. El tema és de gran complexitat i es mou en terrenys sovint molt ideològics, de manera que és peremptori treballar sense apriorismes i, tot i les discrepàncies que es puguin generar, debatre amb seriositat i respecte quant a un tema que és medul·lar per a l'economia de la comunitat autònoma. Amb aquesta voluntat, el present treball ofereix els resultats d'una recerca que s'està duent a terme, des de fa anys, per part dels seus autors –i que ha cristal·litzat en diferents aportacions acadèmiques i en una tesi doctoral–, amb l'objectiu de fer una aportació que incideixi menys en els arguments ja coneguts i sens dubte rellevants –la pèrdua de productivitat del treball, els problemes de competitivitat, la manca de recerca i desenvolupament, l'estacionalitat turística, la desindustrialització–, per abordar altres vies que no ignoren, com ha de ser evident, les abans exposades, però que inter-relacionen la productivitat del capital, l'eficiència del mateix, l'observació dels beneficis empresarials i els possibles problemes de congestió demogràfica com a nou eix explicatiu.

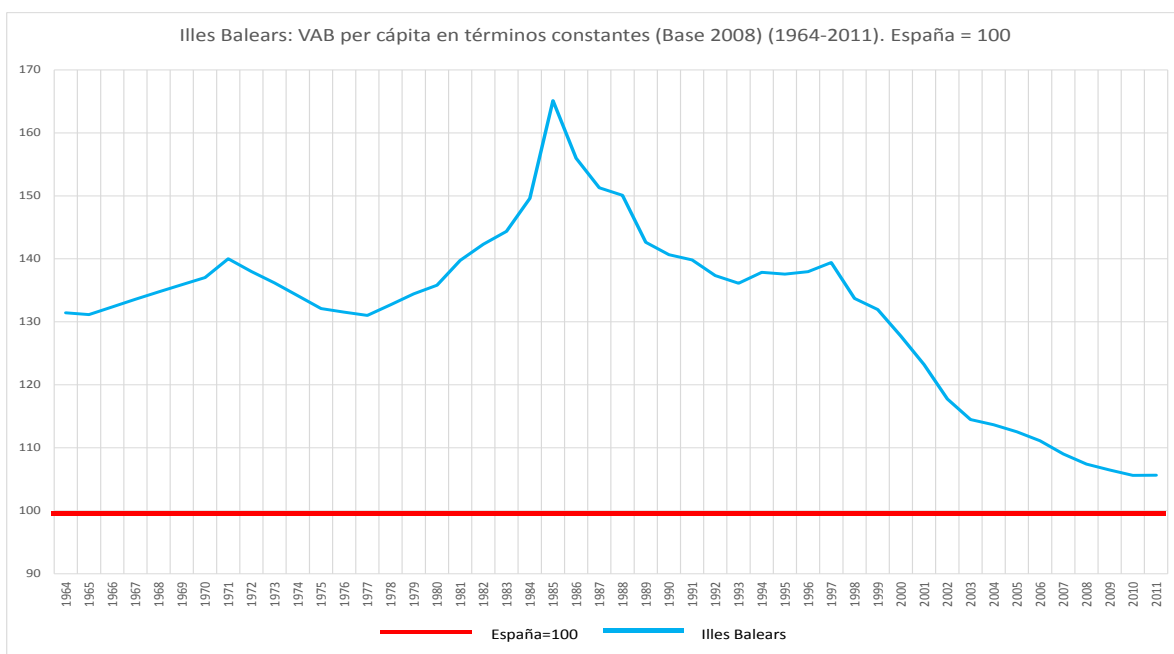
² Les dades que sintetitzen aquest fenomen es recolliren en el *Pla de la Ciència, Tecnologia, Innovació i Emprenedoria 2013-2017* del Govern de les Illes Balears, a partir de Manera-Navinés-Oliver-Tortosa-Franconetti-Bonnail 2011; cf: <http://www.uib.cat/digitalAssets/292/292231>

2. Tres fets estilitzats de diagnosi econòmica

Factors a considerar:

1. Balears ha mantingut un creixement econòmic superior a Espanya en el període 1964-1985: el factor de creixement ha estat 1,8 punts més elevat. A partir de 1985, aquestes xifres illenques inferiors, tant per als períodes 1985-2000, 2000-2008 (els anys abans de la crisi), com fins i tot per al que s'inicia el 1997 (1997-2011), any en què es torna a donar una nova recaiguda del PIB per càpita (vegeu gràfic 1).

Gràfic 1. VAB per càpita de Balears, 1964-2011 i comparació amb Espanya

VAB (Miles de euros; términos constants a precios de 2008)

	1955	1985	1997	2000	2008	2011
Illes Balears	2.627.175,34	14.065.321,00	18.495.406,00	20.886.473,00	24.873.547,00	24.009.104,00
Espanya	137.811.929,78	490.815.167,00	683.739.133,00	783.209.618,00	996.276.514,00	963.469.209,00

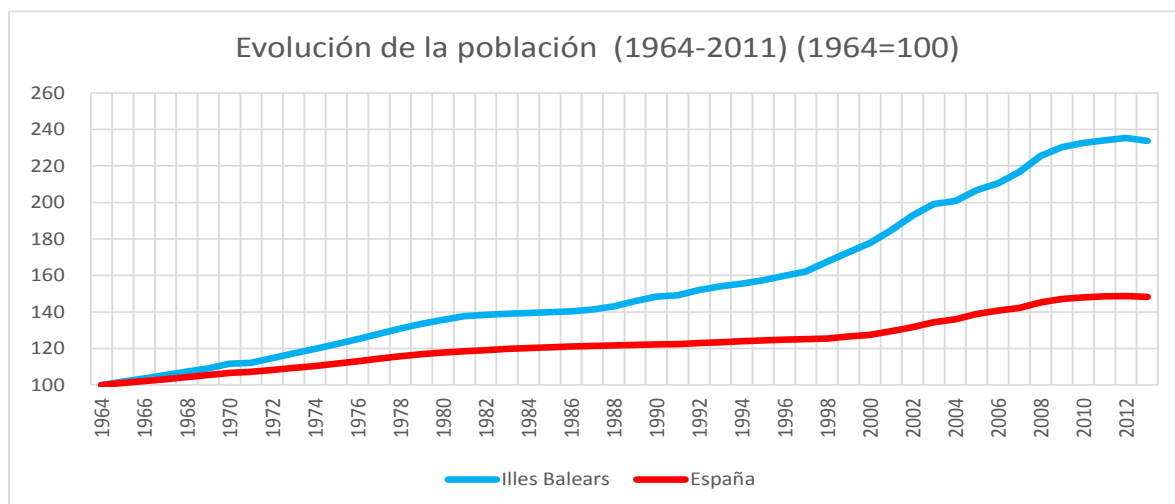
Factores de Crecimiento

	1955-1985	1985-2000	2000-2008	1997-2011	1964-2011
Illes Balears	5,35	1,48	1,19	1,30	9,14
Espanya	3,56	1,60	1,27	1,41	6,99

FONT: BdMores i elaboración personal.

2. La població s'ha enlairat, tal i com es recull al gràfic 2.

Gràfic 2. El creixement de la població, 1964-2011

Población (número de personas)

	1964	1985	1997	2000	2008	2011
Illes Balears	475.692	665.580	771.483	845.630	1.072.844	1.113.114
Espanya	31.776.898	38.352.991	39.764.471	40.499.791	46.157.822	47.190.493

Factores de Crecimiento

	1964-1985	1985-2000	2000-2008	1997-2011	1964-2011
Illes Balears	139,92	127,05	126,87	144,28	234,00
Espanya	120,69	105,60	113,97	118,68	148,51

FONT: BdMores i elaboració personal.

Aquest major creixement demogràfic a Balears s'ha produït per una forta immigració de mà d'obra de baixa qualificació laboral, especialment a partir dels anys 1990. Aquest fet ha comportat un important augment d'actius laborals, amb una forta pressió a la baixa pel que fa referència als increments salarials diferencials, la qual cosa, ha propiciat, a partir dels anys 1980, una forta recuperació de la quota d'excedents bruts respecte a Espanya.³

3. S'ha aguditzat el procés de terciarització. Aquest es pot analitzar amb més detall des del punt de vista de la distribució sectorial diferencial del VAB entre Espanya i Balears. Per al període 1955-1985, augmenta més la terciarització a Balears, gràcies exclusivament al fort increment de comerç i hostaleria (passa d'un diferencial de 3,6 punts el 1955 a un de 19 punts el 1985), ja que la resta de serveis oscil·la de tenir un pes

³ La quota d'excedents bruts expressa la participació de les rendes del capital (K) en la renda regional (Y); comporta, a la vegada, la seva contrapartida, que és la participació de les rendes del factor treball o salaris (W) en la renda regional (Y). És a dir, $(1-q) = W/Y$, ja que per definició la renda (Y) és igual a la suma de les rendes dels factors de producció, és a dir: $Y = W + E$, i per tant $1-q = W/Y$. El text recorda de bell nou, més endavant, aquesta definició i d'altres sobre conceptes que s'utilitzen en el treball.

semblant el 1955 respecte a Espanya a decaure per sota amb més de 12 punts de diferència. La contrapartida d'aquesta major terciarització a Balears es deu sobretot pel fort retrocés de la indústria, que tenia un pes semblant al d'Espanya el 1955 i s'acaba emplaçant per sota el 1985 amb més de 11 punts de diferència, que compensen amb escreix el fort augment diferencial de la construcció, que va d'un diferencial de -2 punts el 1955 a un positiu de 6,6 punts el 1985, mentre el sector primari pràcticament manté el seu diferencial negatiu a l'entorn dels 1,9 punts (les dades es recullen a la taula 1).

Taula 1. La distribució sectorial del VAB, 1955-2011

Distribución Sectorial del VAB a precios constantes. (1955-2011) (Base 2008)

	Espanya			Illes Balears		
	1.955	1.985	2.011	1.955	1.985	2.011
Agricultura	7,35%	3,34%	2,70%	5,48%	1,40%	0,94%
Industria	12,13%	21,49%	17,04%	11,63%	10,36%	8,16%
Construcción	14,11%	12,08%	9,82%	12,04%	18,64%	9,95%
Servicios	66,41%	63,09%	70,44%	70,85%	69,61%	80,95%
Comercio y Hostelería	13,77%	20,43%	19,20%	17,35%	39,18%	30,26%
Resto Servicios	52,64%	42,66%	51,24%	53,50%	30,43%	50,70%
Total	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%

Diferencia sectorial en puntos porcentuales del VAB a precios constantes. (1955-2011) (Base 2008)

	1.955	1.985	2.011
	Agricultura	-1,86	-1,95
Industria	-0,51	-11,13	-8,88
Construcción	-2,08	6,56	0,13
Servicios	4,45	6,52	10,51
Comercio y Hostelería	3,58	18,74	11,05
Resto Servicios	0,86	-12,23	-0,54
Total	0,00	0,00	0,00

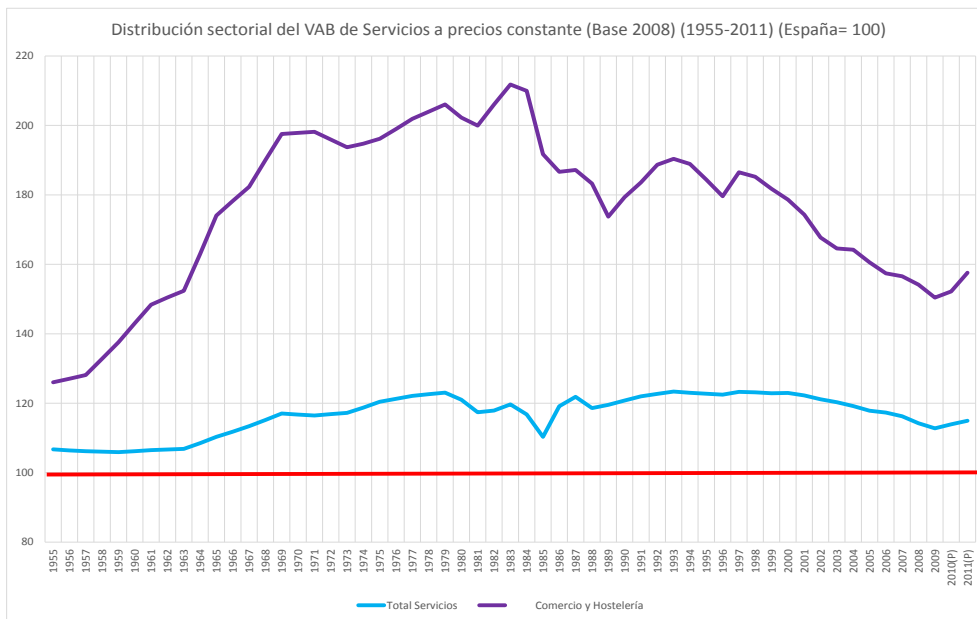
Font: BdMores i elaboració pròpia.

Al període 1985-2011, es continua accelerant el procés de terciarització a Balears respecte a Espanya, ja que acumula 10,5 punts més (vegeu gràfic 3). Però a diferència del període anterior, mentre en aquest es manté la major especialització en comerç i turisme en 11 punts, la resta de serveis pràcticament assoleix un pes semblant al d'Espanya el 2011 amb un diferencial negatiu de només -0,5 punts. La contrapartida a la major terciarització es continua explicant bàsicament per la continuació del procés de desindustrialització a Balears, ja que el 2011 el diferencial de la indústria és de -8,9 punts, i la construcció assoleix, per la crisi, un pes sectorial el 2011, semblant al d'Espanya (0,13 punts), mentre el sector primari presenta un diferencial negatiu de -1,8 punts.

Cal destacar que, tant a Espanya com a Balears, el període 1985-2011 significa un procés de terciarització que ja no està basat en el creixement sectorial de comerç i hostaleria, sinó en el creixement de la resta de serveis, tant pel desenvolupament dels

serveis privats, com sobretot pels serveis públics de sanitat, ensenyament i administracions públiques, donat el desplegament de la primera generació de polítiques de benestar social i per la creació del nou Estat autònic. Aquesta major terciarització a Balears en serveis tradicionals com comerç i hostaleria, ha acabat per activar, a partir de 1985, una fase de rendiments decreixents, pel que fa referència al comportament de la productivitat del treball (vegeu gràfics 4.1 i 4.2).⁴

Gràfic 3. Els serveis marquen la pauta

Font: BdMores i elaboració pròpia

3. Cercant noves explicacions. L'exploració de la taxa de benefici i de la productivitat del capital

3.1. Els rendiments decreixents del capital

En una economia capitalista on el creixement econòmic i la inversió depenen bàsicament de la iniciativa privada empresarial incentivada per la maximització de beneficis, l'anàlisi del comportament de la taxa de guany (r) és variable clau per

⁴ Aquesta pèrdua relativa de creixement econòmic i de PIB per càpita relatiu se sol donar en economies molt terciaritzades i fortament especialitzades en serveis tradicionals, com passa a Balears amb el comerç i el turisme, si es compara amb economies més industrialitzades (cas d'Espanya respecte a Balears). Això es coneix amb el nom de tercera Llei de Kaldor, ja que la productivitat del treball del sector industrial és superior a la dels serveis tradicionals, efecte que es veu clarament al passar del gràfic 4.1 on la comparativa diferencial de productivitats del treball amb el Nivell 100 Espanya es fa respecte del sector serveis i de la branca de comerç i hostaleria, mentre que al gràfic 4.2 es fa respecte del Nivell 100 Espanya de la productivitat del treball a la indústria.

entendre la dinàmica econòmica (gràfics 5 i 6). Ho assumim en aquesta contribució, i definim la taxa de guany com:

$$[1]$$

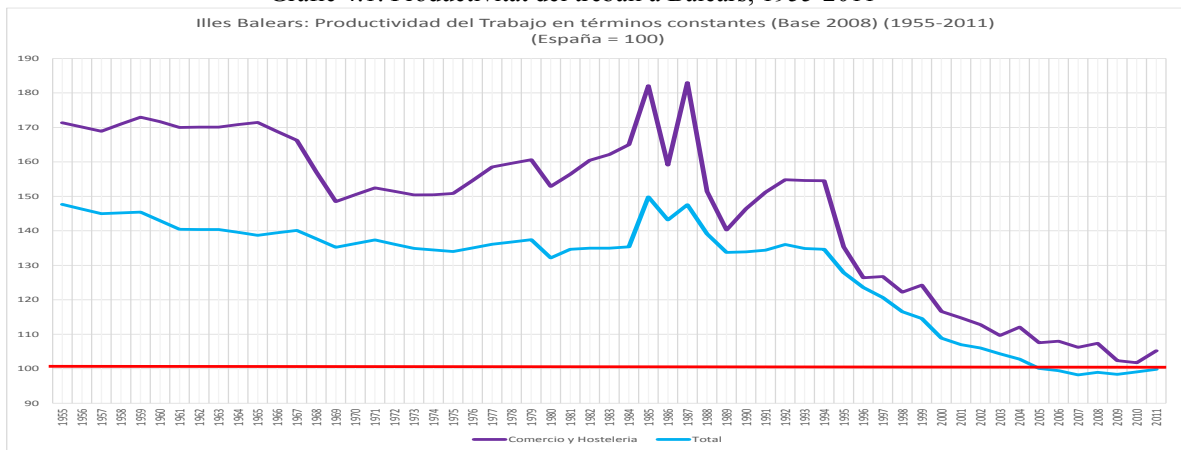
$$(r) = E/K = E/Y * Y/K = (q)*(\pi k),$$

ja que $(q) = E/Y$
i $(\pi k) = Y/K$

On:

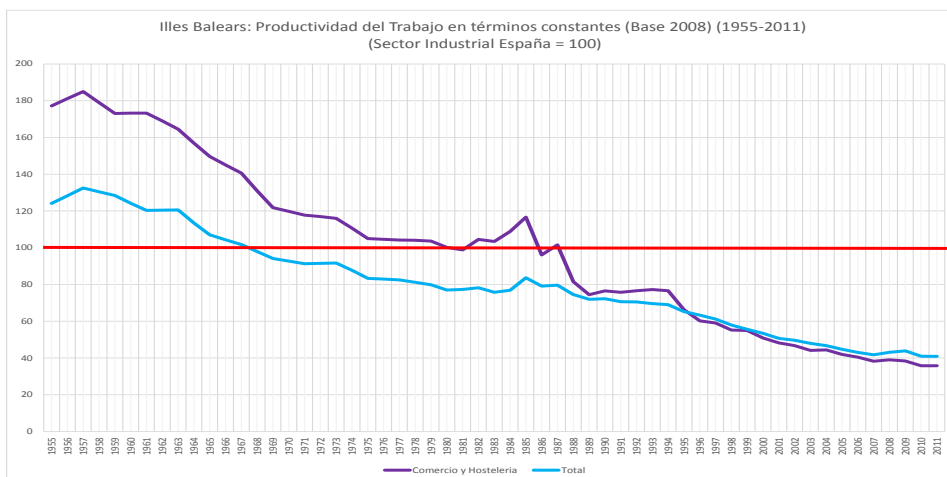
- (q) és la quota d'excedent brut d'explotació i expressa la participació dels excedents bruts o rendes del capital en la renda regional;
- E són els excedents d'explotació;
- Y és la renda total, el PIB;
- K és l'estoc de capital;
- (πk) és la productivitat del capital.

Gràfic 4.1. Productivitat del treball a Balears, 1955-2011

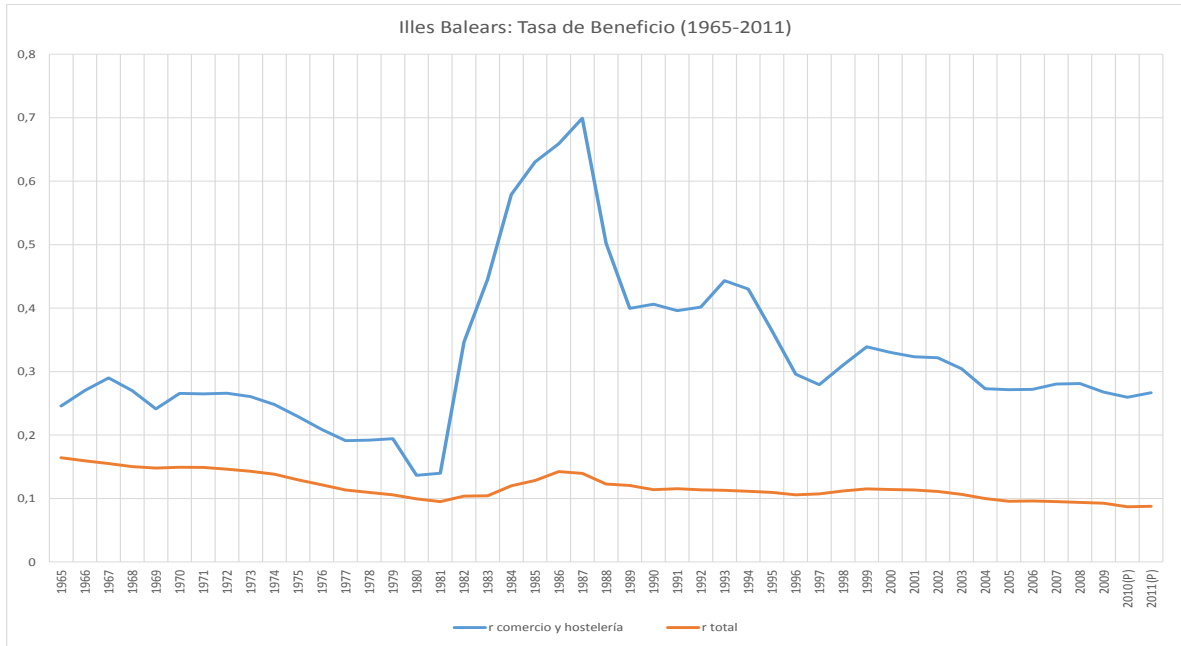
FONT: BdMores i elaboració propia.

Gràfic 4.2. Productivitat del treball a Balears, 1955-2011

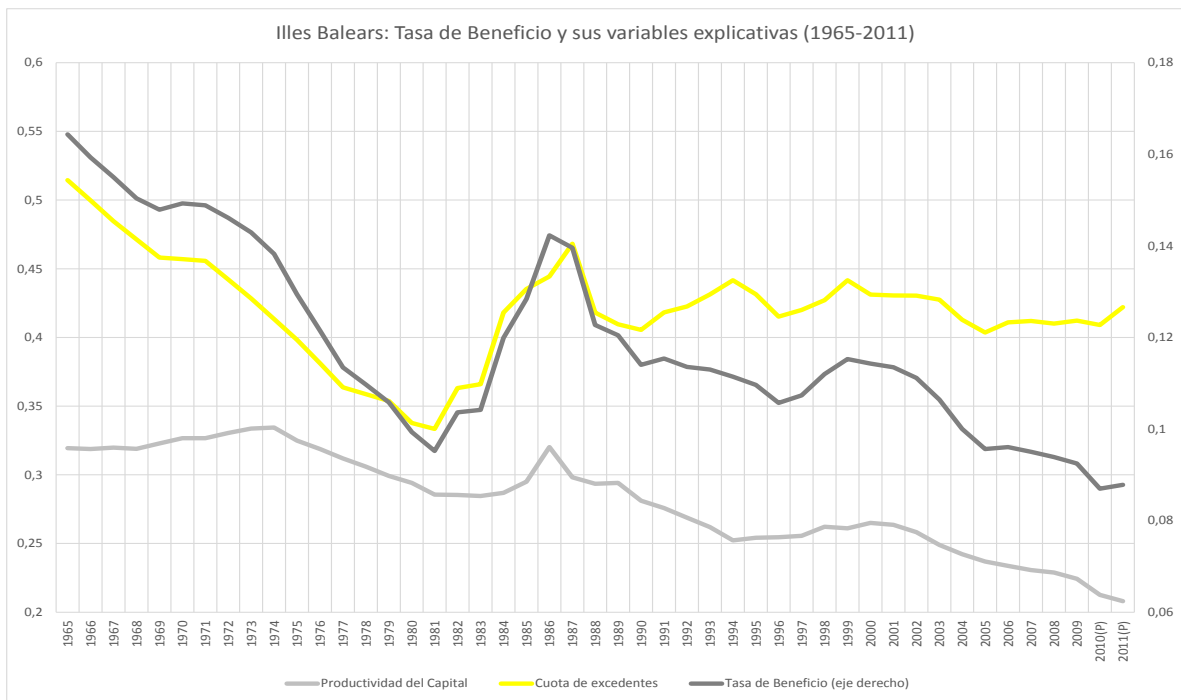
FONT: BdMores i elaboració propia.

Gràfic 5. Retrocessos a la taxa de benefici a Balears, 1965-2011

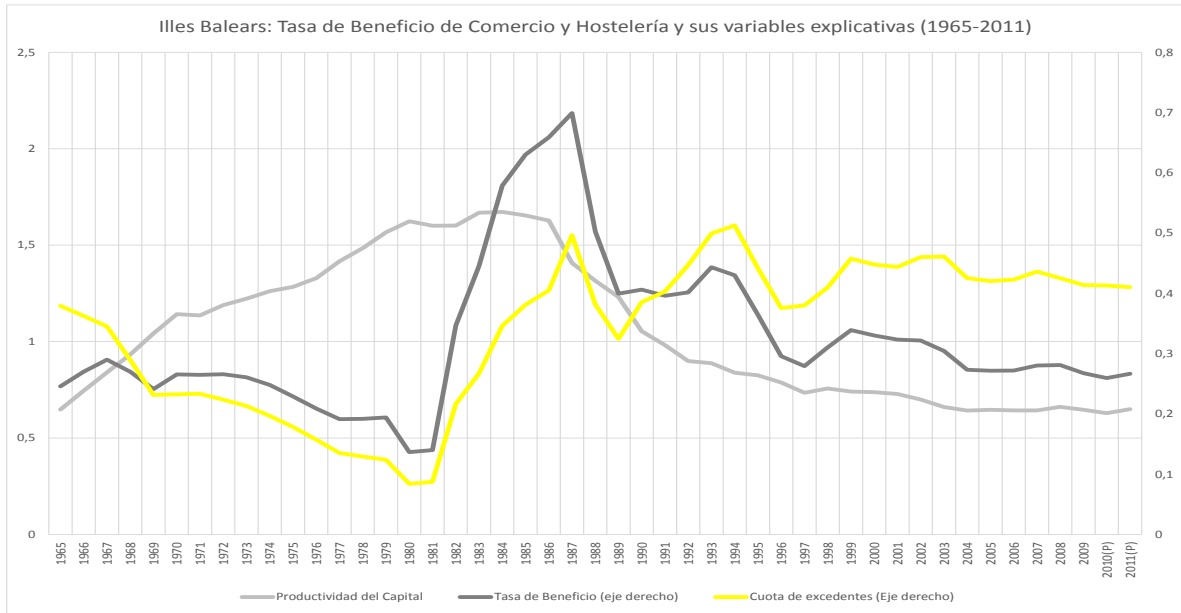
FONT: BdMores i elaboració propia.

Gràfic 6. La productivitat del capital cau, i s'incrementa la quota d'excedents, 1965-2011

FONT: BdMores i elaboració propia.

Gràfic 7. Comerç i hostaleria, claus explicatives

FONT: BdMores i elaboració propia.

El capital inverteix més allà on aquest esmerç pot treure una major rendibilitat, és a dir, una taxa de guany superior. Així doncs, en el període 1964-2011 la taxa de guany de comerç i hostaleria a Balears s’ha mantingut sempre per sobre de la taxa de guany regional (gràfics 5 i 7). Cal observar que en la definició que hem fet de la taxa de guany (r), com el producte entre la productivitat del capital (πk) i la quota d’excedent brut (q) (vegeu dalt, expressió [1]), la (πk) mesura l’eficiència tècnica com el rendiment de renda per unitat invertida d’estoc de capital (K), mentre que la (q) mesura l’evolució de la distribució de la renda entre salaris i beneficis, de tal manera que si es dóna un augment sostingut de (q), és a dir, d’augment de la participació de les rendes del capital o Excedents (E) en la renda regional (Y), això reflecteix una correlació de forces en el mercat de treball a favor de les rendes del capital i en detriment dels salaris (W) o rendes del factor treball (L), la qual cosa il·lustra un episodi històric de major explotació d’aquest darrer (taula 2).

Taula 2. Els salaris creixen menys a Balears que al conjunt de l'Estat

Comparativa de variables salariales

	W=1		L=2		w*=1/2	
	I.Balears	España	I.Balears	España	I.Balears	España
1955	16.532,75	1.096.711,75	146,80	11.371,77	112,62	96,44
1985	2.180.944,66	102.164.779,54	229,50	11.999,40	9.503,03	8.514,16
2011	13.767.559,11	579.579.598,18	483,90	19.382,70	28.451,25	29.901,90

Factores de crecimiento

	W=1		L=2		w*=1/2	
	I.Balears	España	I.Balears	España	I.Balears	España
1955-1985	131,92	93,16	1,56	1,06	84,38	88,28
1985-2011	6,31	5,67	2,11	1,62	2,99	3,51
1955-2011	832,74	528,47	3,30	1,70	252,63	310,05

W = Salarios en miles de euros corrientes

L= miles de ocupados

w* = Salario unitario en euros corrientes

FONT: BdMores i elaboració propia.

Així doncs, és observable que el capteniment de la taxa de guany regional total i la de comerç i hostaleria s'expliquen per una major explotació del treball, i no per una millor eficiència tècnica en l'ús del factor capital (K). És a dir, a Balears el comportament de la taxa de guany, tant regional com de l'activitat de comerç i hostaleria, presenta una tendència decreixent motivada per la presència de rendiments decreixents del capital que s'inicien (en termes de cicle-tendència) a partir de 1973 en l'economia regional i a partir de 1981 en comerç i hostaleria, mentre que la quota d'excedents bruts (q) es comporta com la única contra-tendència a la caiguda de la taxa de guany, de forma molt més nítida per a comerç i hostaleria que per a l'economia regional.

3.2. El comportament regional de les variables explicatives de la taxa de guany

a) La quota d'excedent (q) i el seu diferencial respecte a Espanya és detectable des de 1982, especialment per comerç i hostaleria, amb un màxim per a 1987 que es situa en més de 84 punts respecte a la mitjana nacional. Això sintetitza el major grau de flexibilitat del mercat de treball a Balears respecte al conjunt de l'Estat, per decaure progressivament fins a un diferencial de 10,5 punts el 2011. Quant a (q) regional, els nivells es mantenen al voltant de 20 punts per sobre del període 1987-1999, per contraure's a l'entorn dels 7 punts el 2011 (consulteu Apèndix, gràfic 14).

b) Altres expressions s'han de tenir presents:

- $W = (w^*) \cdot (L)$, on (w^*) és el salari per treballador o salari unitari i (L) és l'ocupació assalariada;
- $Y = (\pi l) \cdot (L)$, on (πl) és la productivitat del treball i (L) és l'ocupació assalariada.

Considerant totes les variables en termes corrents:

- $1-q = W/Y = (w^*)/(\pi l)$,
- d'on $(q) = 1 - (w^*)/(\pi l)$.

c) En termes de factors de creixement, la participació dels salaris en la renda serà decreixent si $g(1-q) < 1$, situació que es pot donar sempre i quan el factor de creixement del salari $g(w^*) <$ al factor de creixement de la productivitat del treball $g(\pi l)$.

És a dir, l'evolució creixent al llarg del temps de (q) depèn, atesa una determinada taxa de creixement de la productivitat del treball, de que el salari (w^*) alenteixi el seu ritme de creixement. El comportament del creixement del salari (w^*) a Balears, respecte a Espanya i per a tots els períodes analitzats, ha crescut per sota, especialment a partir dels anys 1990, on aquest diferencial negatiu s'ha incrementat. Així, el diferencial positiu del salari a favor d'Espanya per al període 1955-1985 va ser del 4,6% i per a 1985-2011 fou molt superior, 17,4% (vegeu taula 2).

En 2008-2012, anys centrals de la Gran Recessió, totes les comunitats autònomes han vist com la participació dels salaris en la seva renda regional $(1-q)$ ha disminuït (amb factors de creixement < 1); i, per tant, en contrapartida, com en totes elles ha augmentat la participació dels excedents en la renda regional (q) . En aquest context, Balears ocupa el lloc 12è entre les 17 autonomies per pèrdua de rendes salarials en la renda regional, ja que el creixement dels seus salaris/hora (w^*) s'ha situat 7 punts per sota del creixement de la productivitat del treball per hora treballada. Aquest factor de desigualtat en la distribució de la renda només s'ha comportat pitjor a Cantabrià, Canàries, Catalunya i Comunitat Valenciana (Apèndix, taula 3).

El menor creixement del salari respecte al creixement de la productivitat del treball [$g(w^*) < g(\pi l)$] a Balears ha incidit en un deteriorament dels Índexs de la Qualitat del Treball a Balears (IQT), especialment a partir de 2008. Balears ha passat, en l'escenari base o estàndard on totes les variables tenen el mateix pes, de la posició 4ta entre les 17 comunitats autònomes el 2008 a la 7na el 2012, amb una pèrdua de 3 esglaons. Aquests resultats només són pitjors per a la Comunitat Valenciana que perd 5 posicions relatives en el mateix període.

d) En relació a la productivitat del capital ($\pi_k = Y/K$) en contrast amb Espanya, el tall també és clar a partir de 1985, tant en termes de la productivitat del capital regional (π_k) com de la productivitat del capital de comerç i turisme (π_{kch}): es pot observar com des de 1985 s'estroneja la fase de rendiments creixents de Balears. Ambdues productivitats del capital es situen per sota de les de l'Estat, excepte per al període 1984-1987 per a la productivitat del capital regional (π_k), que presenta un valor màxim el 1985 de 10,6 punts per sobre de l'espanyola, per reduir-se de nou per sota del nivell 100 a partir de 1988 i situar-se a 90,6 (-9,4 punts) el 2011. En canvi, la productivitat del capital de comerç i hostaleria (π_{kch}), sempre s'ha situat per sota d'Espanya, fins i tot a la punta màxima de 1985, assolint un nivell de 92,5 (-7,5 punts), dades que es tornen a veure el 1999 amb 91,3 (-8,7 punts), que cedeixen pas a la contracció al llarg de la primera dècada dels anys 2000 i se ubiquen el 2011 amb un valor de 86 (-14 punts).

4. Hipòtesis explicatives sobre el comportament de la productivitat del capital a comerç i hostaleria

4.1. La hipòtesi macroeconòmica

En termes macroeconòmics, la caiguda de la productivitat del capital de comerç i hostaleria (π_{kch}) es comprèn d'entrada per a la seva pròpia definició, ja que si $(\pi_{kch}) = VABch/Kch$, llavors la caiguda de (π_{kch}) es produirà sempre que: $g(Kch) > g(VABch)$, on:

- VABch és el VAB de comerç i hostaleria;
- Kch és l'estoc de capital de comerç i hostaleria;
- g és el factor de creixement de les diferents variables.

Així, tenim que per al període 1985-2011 aquestes dades són les següents:

$$g(Kch) = 16,664 > g(VABch) = 6,952;$$

$g(\pi_{kch}) = 6,952 / 16,664 = 0,417$, que és exactament el factor de creixement de (π_{kch}) per al període 1985-2011, ja que:

$$(\pi_{kch})_{1985} = 1,628,$$

$$(\pi_{kch})_{2011} = 0,678,$$

$$i, g(\pi_{kch}) = 0,678 / 1,628 = 0,417$$

És a dir, en una primera aproximació macro la caiguda de la (π_{kch}) es produeix per un excessiu creixement de l'estoc de capital de comerç i hostaleria (Kch) respecte al creixement del VABch. Per altra banda, és obvi que dins l'estoc de capital de comerç i

hostaleria (Kch), la major proporció del seu valor són les inversions de K en termes de béns immobles i els equipaments que incorporen. Per això, no és estrany que per al període 1997-2008 (els anys abans de la crisi) existeixi una correlació positiva entre les sèries (Kch) i l'Oferta de Places d'Ús No Residencial total (OPUNR total) del 95%. S'explica, doncs, que la (πkch) estigui correlacionada negativament i de forma molt significativa a partir de 1985 (-92,7%) amb (OPUNR total).

El fet que la correlació entre l'estoc de capital de comerç i hostaleria (Kch) i l'Oferta de Places d'Ús No Residencial total (OPUNR total) sigui més baixa per al període 1997-2011 (que és del 85%, és a dir, 10 punts inferior respecte a la de 1997-2008), es deu parcialment a que a partir de la crisi, amb les fortes fluctuacions de la demanda a la baixa el 2009 i a l'alça clarament des de 2011, l'ajust de l'OPUNR a aquestes fluctuacions de la demanda es relaciona amb la part de l'oferta que correspon a l'Oferta de Places d'Ús No Residencial per a turistes i no residents (OPUNR turistes i no residents). Aquesta inclou l'oferta fora de control per part de la reglamentació turística vigent i, en aquest cas, el seu augment en molt casos no ha comportat cap nova inversió, ni cap increment de l'estoc de capital de comerç i hostaleria (Kch), atès que es tracta normalment d'habitatges construïts ja fa anys i que s'han pogut comercialitzar gràcies a l'ús de les noves tecnologies TIC i dels nous portals de l'anomenada economia col·laborativa.

Aquest descontrol de l'OPUNR total no s'ha produït al segment de l'Oferta Reglada de Places d'Ús Turístic legalitzades (OPUT legalitzades: hotels, apartaments, agroturisme, turisme interior, càmping turístic, ciutat de vacances, hotel residència, hotel apartament, residència apartament, hostals, hostals residència, casa d'hostes, fondes i pensions), sinó al segment de l'Oferta de Places d'Ús No Residencial per a turistes i no residents (OPUNR turistes i no residents) que inclouen l'oferta fora de control per part de la reglamentació turística vigent.⁵

⁵ Segons informacions provinents del mitjans de comunicació, el lloguer vacacional per les pàgines web de Airbnb, Homelidays, Numba, Wimdu, Homeway i Rentalia, per al període 2014-2016, ha passat de 27.068 allotjaments el juliol de 2014 a 77.823 a l'agost de 2016, és a dir, només en 2 anys s'ha multiplicat per gairebé 3 (2,9), i si suposem que en mitjana cada allotjament inclou 4 llits, això voldria dir passar de 108.272 llits addicionals el 2014 a 311.292 llits addicionals el 2016. Cf. *Última Hora*, 23 d'agost de 2016.

4.2. La hipòtesi microeconòmica: formulació de les variables que determinen la variació de la productivitat del capital en un establiment hotelier

Hem definit la productivitat del capital (π_k) com la relació tècnica que s'estableix entre la renda generada per una unitat de capital invertida. En el cas d'una empresa hotelera podríem dir que la productivitat del capital (π_k) és la relació tècnica entre els ingressos generats per unitat de l'estoc de capital invertit (valor dels edificis, instal·lacions i equipaments de tots tipus, inclosos els sistemes i programes informàtics). És a dir, $(\pi_k) = \text{ingressos}/K$. Posem dos exemples, sustentats com veurem en economia real, per tal de fer més entenedor el tema:

A) Hom suposa les següents dades de partida en un establiment hotelier:

- Estoc de capital (K) = 1.000.000€,
- Places o llits totals = 100 llits per dia,
- Temporada: 6 mesos o 180 dies,
- Llits disponibles totals (LDT) = 100 llits per dia x 180 dies = 18.000 llits,
- Preu per estada = 50€/estada
- Definim la UT com la relació entre llits disposats o estades respecte a llits disponibles totals.
- És a dir, $UT = (\text{Estades}/LDT) \cdot 100$

Si suposem com a situació inicial (t_1): 100% UT, en aquest cas tindríem que inferir que les estades han estat de: 18.000 llits disposats, ja que $(18.000/18.000 \cdot 100 = 100\%)$. I en aquesta situació inicial (t_1) la (π_k) serà: $\text{ingressos} = 900.000€ = 50€/estada \cdot 18.000$ estades. I per tant $(\pi_k) = \text{ingressos} / K = 0,9 = 900.000€/1.000.000€$. Al llarg del període 1997-2011, el Grau d'Utilització (UT) de l'OPUNR total a Balears ha caigut en un factor de creixement del 0,81, ja que la UT de l'any 1997 = 42,8 i la UT de l'any 2011 va ser del 35. També es pot observar que per aquest període la correlació entre la productivitat del capital de comerç i hostaleria amb la UT de l'OPUNR és del 41,33%.

Un altre indicador esdevé rellevant en aquest context de càlcul: la utilització del deflactor del VAB de comerç i hostaleria, que podem assumir com una variable *proxy* de l'IPC turístic. Dit deflactor presenta a Balears un creixement superior al d'Espanya els anys corresponents a la segona meitat de la dècada de 1960, a la de 1980 i a partir de 1997 fins 2002. La resta d'anys els dos deflactors tenen una evolució molt semblant. Al llarg del període 1997-2011, l'IPC turístic a Balears ha augmentat amb un factor de

creixement del 1,788. La seva correlació amb la productivitat del capital de comerç i turisme (π_{kch}) per al període 1964-2011 és del 85%.

En aquest punt, referent a la dinàmica dels preus al sector turístic, es pot destacar que en el *World Economic Forum*, concretament en el *Travel & Tourism Competitiveness Index 2015*, es ressaltà la competitivitat turística en funció de la qualitat en la prestació del servei, ja que els deu líders mundials en competitivitat són països desenvolupats d'alt cost (Espanya, França, Alemanya, Estats Units, Regne Unit, Suïssa, Austràlia, Itàlia, Japó i Canadà). Crida l'atenció que Espanya, que ocupa la primera posició, és l'únic país desenvolupat que no competeix amb preus elevats, sinó que ho fa en una franja de preus moderats, quan per la seva posició de país avançat li correspon competir dins de la forquilla de preus alts. En aquest sentit, cal asseverar que si competim en preus per sota del nivell que ens correspon, és perquè podem tenir un problema de sobre-oferta o d'oferta marginal que es manté artificialment a través d'una demanda que ja no es correspon amb les nostres perspectives de benestar. I que respon a un "efecte cridada" provocat pels preus a la baixa dels productes que s'ofereixen, gràcies a disposar de costos laborals unitaris més estrets. Clar i ras: a pagar salaris també per sota dels que es corresponen als nivells de vida d'un país avançat (Navinés et al. 2016).

B/ Observem a continuació quina situació t2 es donaria en el nostre exemple inicial, si a la situació t1 suposem ara que li apliquem els factors de creixement que per al període 1997-2011 han registrat la UT de OPUNR total (0,81), l'IPC turístic (1,788), i l'estoc de capital de comerç i hostaleria (Kch) (1,214). En aquest cas tindríem:

- Estoc de capital (K) = 1.214.000€,
- Places o llits totals = 100 llits per dia,
- Temporada: 6 mesos o 180 dies,
- Llits disponibles totals (LDT) = 100 llits per dia · 180 dies = 18.000 llits,
- Preu per estada = 89,4€/estada,
- Estadades = 14.580 llits disposats,
- UT = 14.580/18.000 = 0,81,
- Ingressos = 1.303.452€ = 89,4€/estada · 14.580 estadades,
- $I(\pi_k) = 1,074 = 1.303.452€/1.214.000€$,
- $I g(\pi_k) = 1,074/0,9 = 1,193$,
- On: $g(\pi_k) = g(UT) \cdot g(IPC \text{ hoteler}) / g(K) = 0,81 \cdot 1,788 / 1,214 = 1,193$.

És a dir: a curt termini, si considerem que no hi ha variació en l'estoc de capital, la variació de la productivitat del capital en factors de creixement està en funció de la variació del producte del factor de creixement del grau d'utilització dels llits (UT) i del factor de creixement de l'IPC hotelier; mentre que si parlem a mig i llarg termini, on sí que es donen variacions de l'estoc de capital motivats pels fluxos de les inversions netes d'amortitzacions, llavors a la variació de la productivitat del capital a curt termini se li ha d'ajustar, a més a més, el factor de creixement de l'estoc de capital.

5. Conclusions

El present treball fa part d'una agenda d'investigació més ampla, que els autors estan portant a terme des de fa cinc anys sobre la Gran Recessió i els seus impactes en el conjunt de les economies avançades. En aquest context, s'ha treballat de forma pregona l'exemple de Balears, atenent endemés la guia de recerca particular que cadascun dels signants ha anat bastint en els darrers trenta anys. La recerca es planteja aquestes recomanacions finals, que en absolut s'han de prendre com a fulls de ruta inamovibles, però sí com a elements que contribueixin a avançar en un debat sobre el model de creixement balear que és cada vegada més necessari. Els punts a destacar en funció de tot l'exposat són:

- a) Si es vol recuperar un model més eficient –amb més productivitat del capital– i a la vegada més sostenible –amb menys capacitat de càrrega ambiental i més inclusiu socialment– caldrà regular millor el creixement de l'oferta total d'allotjament (OPUNR total) per evitar que continuï decreixent la UT d'OPUNR total, i en relació a les altres variables que determinen la productivitat del capital d'un allotjament turístic.
- b) La variació de l'IPC hotelier, que afavoreix positivament a la mesura de la productivitat del capital en termes corrents, depèn:
 - Des del punt de vista de l'oferta, en evitar que es puguin donar situacions de sobre-oferta (aspecte en el què el Govern pot regular);
 - Des del punt de vista de la demanda, continuarà afectant la variació del tipus de canvi lliura/euro, que està fora del control del Govern i, alhora, de com evolucioni la situació geopolítica a la ribera oriental i sud del Mediterrani, que també és un component exògen.

- c) A llarg termini, els increments nets de l'estoc de capital, només poden tenir efectes positius sobre la productivitat del capital, si i només si, presenten una elasticitat positiva, via innovacions, en termes d'ingressos per unitat invertida. En aquest punt, és determinant la iniciativa privada a través de les inversions que s'estan efectuant en la millora de la categoria dels establiments hotelers, i en assegurar una regulació estricta per controlar el creixement de l'Oferta de Places d'Ús No Residencial per a turistes i no residents (OPUNR turistes i no residents) i garantir la qualitat d'aquesta oferta.

Tres reflexions i una consideració final:

1. El grau d'ajust de l'oferta a canvis de la demanda per part de l'OPUNR per a turistes i no residents fora de control turístic legal és pràcticament total, tant fàcil com que si hi ha demanda turística poden activar-se via arrendament com habitatges per ús turístic, i si no n'hi ha és poden retirar del mercat turístic sense cap problema en termes de costos laborals ni problemes administratius corresponents. Per tant, de la mateixa manera que s'activen es poden desactivar. Quin és llavors el problema?
2. El problema es dona quan la demanda acollida per aquesta oferta genera congestió a molts punts de la cadena turística (carreteres, bars, restaurants, platges, cues en establiments comercials) i pels propis residents, ja que això pot afectar negativament al grau de satisfacció del turista i del propi resident, provocant un efecte "rebuig de la destinació". Això pot inferir efectes negatius tant en l'oferta turística legalitzada, que és la que justament en els darrers anys ha fet un esforç notable per a la millora de categories i de la qualitat dels serveis, com en la no legalitzada si disminueix la demanda. Per tant, mentre l'oferta legalitzada patirà uns costos importants (socials per l'ajust de plantilles i per l'allargament del període d'amortitzacions de les inversions fetes), la no legalitzada ho podrà fer sense incorre en cap tipus de cost social ni de fortes inversions compromeses: simplement veurà minorada la seva renda disponible, si no es dona aquest esperit cooperatiu. Tot amb el compromís de mantenir un capteniment raonable dels mercats turístics, per tal d'aconseguir la sostenibilitat a mig i llarg termini de Balears com a destinació de qualitat en els mercats internacionals. Sense aquest esperit cooperatiu per a poder elaborar polítiques turístiques de consens, passarem d'un joc de suma positiva a un altre de suma negativa, on tots els participants en sortiran perdedors.

3. La revalorització d'actius, com a conseqüència de les inversions estrictament financeres amb finalitats especulatives i no d'explotació del negoci hotelier, té efectes negatius sobre la productivitat del capital (π_k). Aquestes inversions s'estan produint de forma creixent, i cerquen només una rendibilitat a curt termini per la compra venda dels actius hotelers. Això està motivat per l'efecte crida que suposa la forta recuperació de la demanda turística, la qual cosa infereix una revalorització automàtica dels actius, és a dir, del preu de l'estoc de capital. Tot sense necessitat d'incorporar cap inversió neta en aquest estoc, la qual cosa comporta una pressió doble: a l'alça en el valor de l'estoc de capital (K); i, a la baixa, per un "efecte preu" en l'evolució de la productivitat del capital i de la taxa de guany de l'explotació del negoci hotelier. Dit d'una altra manera: la lògica de l'especulació financera es contraposa a la de l'empresari hotelier schumpeterià, que està cercant, via millores productives, recuperar la rendibilitat de l'explotació hotelera. Caldria plantejar-se, doncs, la manera com es pot incentivar dita lògica empresarial front de l'especulativa financera, que en el fons és força lesiva per a l'explotació hotelera.

Una consideració final. No ha estat objecte d'aquest treball de recerca introduir cap recomanació a l'hora de definir un quadre general de polítiques d'àmbit econòmic, turístic, laboral, social o mediambiental. És un treball que intenta aportar alguns elements de reflexió sobre fets estilitzats que són rellevants al nostre entendre per analitzar les tendències de fons de l'actual model de creixement de les Illes Balears.

Si es vol analitzar amb més detall el conjunt de propostes que ha fet el col·lectiu Alternatives en aquest sentit molt més ampli es pot consultar el següent document:

http://ateneuperemascaro.org/IMG/pdf/document_3_fundacions_pdf-2.pdf

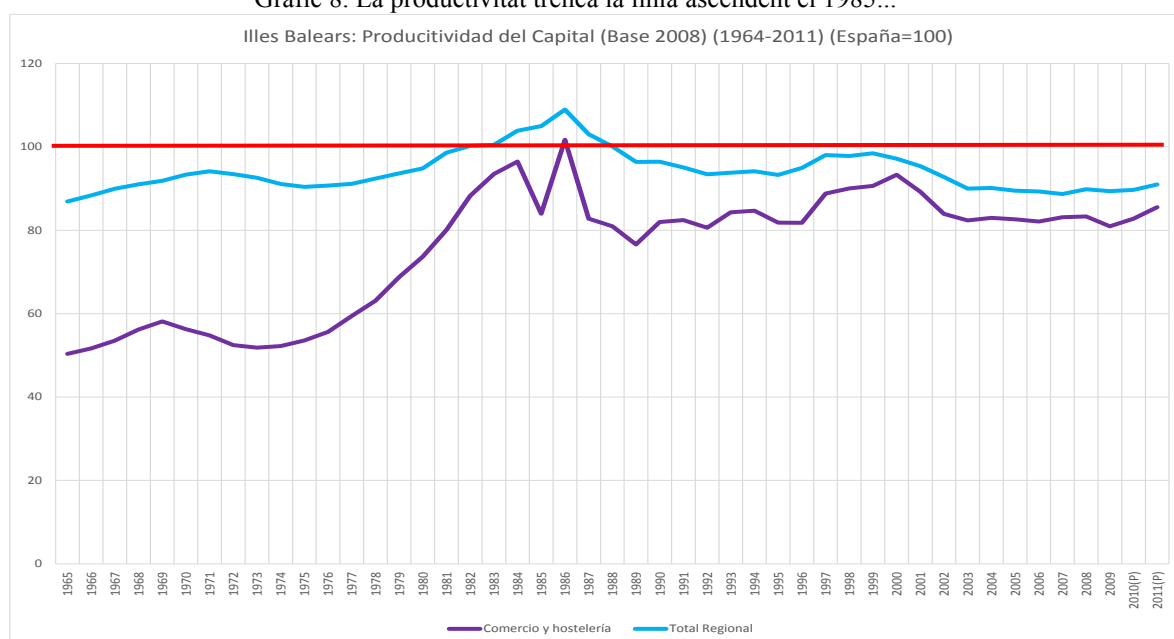
Apèndix. Gràfics, taules i nota metodològica

Taula 3. La qualitat del treball s'ha mesurat amb l'índex de qualitat del treball (IQT)

DIMENSIONS	INDICADORS	VALORS ILLES BALEARS		
		2008	2012	Var posició
1. Condicions del lloc de treball	a) Grau de satisfacció en el lloc de treball	7,4		
	b) Índex d'incidència dels accidents de treball	6.626,0	3.885,1	+
	c) Jornades perdudes en accidents laborals	19,9	24,1	-
	d) Nivell d'estrès en el lloc de treball	5,5		
	e) Taxa de parcialitat involuntària	3,4	8,6	-
	f) Taxa de temporalitat	28,6	24,1	+
	g) % d'ocupació indefinida discontinua	9,7	10,7	-
	h) Índex de rotació (contractes/persones contractades)	2,8	3,1	-
2. Relacions laborals	a) Jornades perdudes en vagues	0,02627	0,00015	+
	b) Cobertura dels convenis col·lectius	39,3	35,8	-
3. Qualificació, habilitats i aprenentatge	a) Ocupats amb estudis superiors	22,2	28,3	+
	b) Índex de desajustament	5,8	3,5	+
	c) Ocupats que segueixen algun tipus de formació	7,6	7,2	-
	d) Persones que han abandonat l'ensenyament prematurament (18-24 anys)	43,2	30,1	+
4. Accés i participació en el mercat de treball	a) Aturats que no han treballat abans	7,3	7,7	-
	b) Taxa d'activitat 16-64 anys	76,9	79,9	+
	c) Taxa d'ocupació de la població de 30 a 54 anys	78,3	71,7	-
	d) Taxa atur població 30-54 anys	8,4	19,7	-
5. Igualtat de gènere	a) Desigualtat salarial segons el sexe	0,80	0,83	+
	b) Ràtio de parcialitat involuntària segons el sexe	4,26	2,75	+
	c) Ràtio de la taxa d'ocupació segons el sexe	0,75	0,83	+
	d) Ràtio de la taxa d'atur segons el sexe	1,11	1,07	+
	e) Ràtio d'aturats que no han treballat abans segons el sexe	1,39	1,73	-
	f) Ràtio de la taxa de temporalitat segons el sexe	0,89	0,97	-
	g) Ràtio d'atur de llarga durada segons el sexe	1,96	1,14	+
	h) Índex de Duncan (ràtio de segregació sectorial)	0,40	0,31	+
	i) Ràtio d'ocupació en el grup de directius segons el sexe	0,61	0,59	-
6. Cohesió social i mercat de treball	a) Taxa atur població estrangera	16,5	27,8	-
	b) Taxa atur juvenil (30 anys)	17,2	39,2	-
	c) Taxa ocupació juvenil (30 anys)	58,5	40,4	+
	d) Taxa ocupació > 55 anys	24,2	24,8	+
7. Salaris i productivitat	a) Remuneració salarial	12,5	12,9	-
	b) PIB per ocupat	99,8	93,6	-
	c) Ocupats en sectors d'alta tecnologia	2,8	2,0	-
	d) Augment salarial pactat (deflactat per l'IPC)	4,5	0,8	-
8. Benestar i protecció social	a) PIB per càpita	108,2	105,8	-
	b) Ràtio de dependència	0,72	0,94	-
	c) Taxa neta de cobertura de les prestacions per atur/DENOS	91,6	80,6	-
	e) % de persones situades per sota el llindar de pobresa (60% mediana ingressos)	13,8	24,2	-

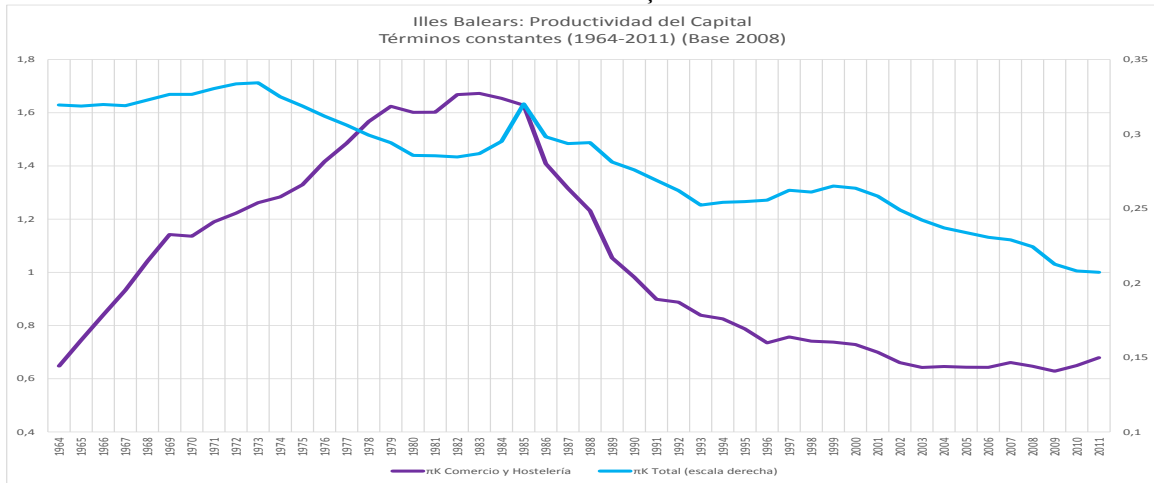
FONT: Navinés, Puiggrós, Ribas i Franconetti; Ateneu Pere Mascaró, 2015.

Gràfic 8. La productivitat trenca la línia ascendent el 1985...

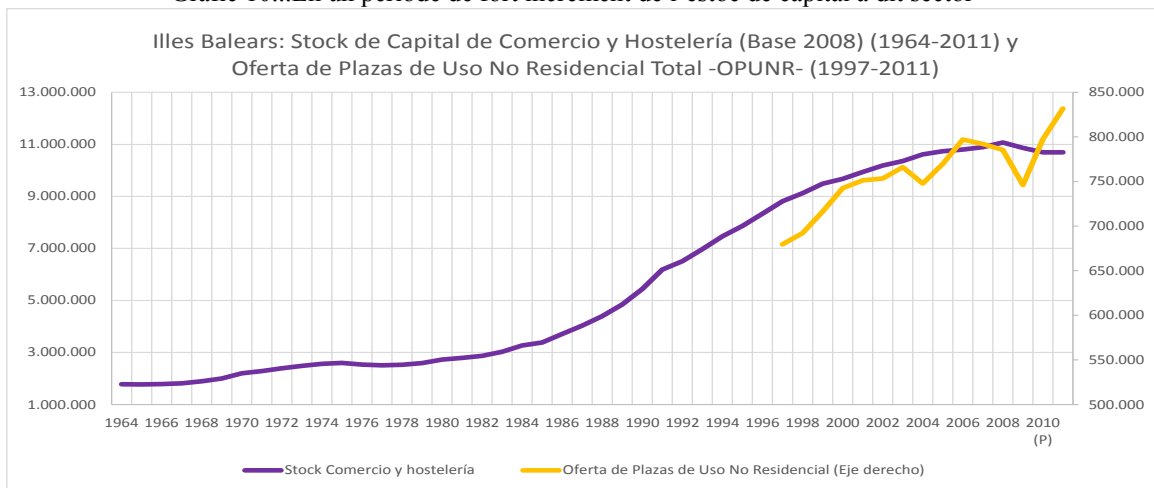
FONT: BdMores i elaboració propia.

Gràfic 9...I cau més al Comerç i l'Hostaleria...

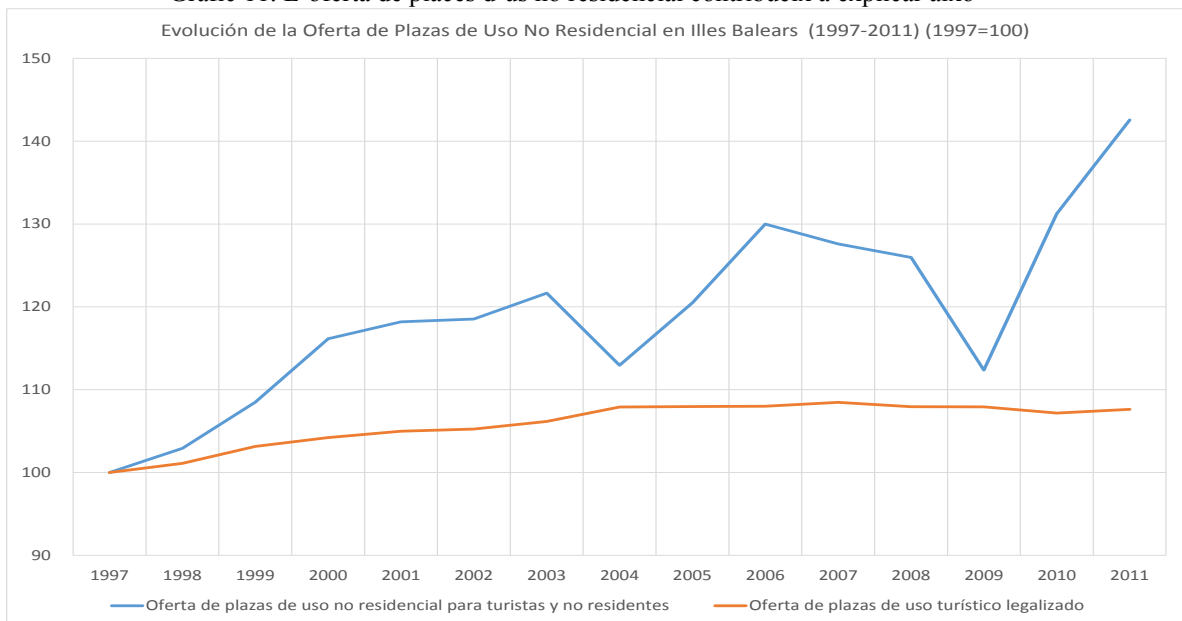
FONT: BdMores i elaboració pròpia.

Gràfic 10...En un període de fort increment de l'estoc de capital a dit sector

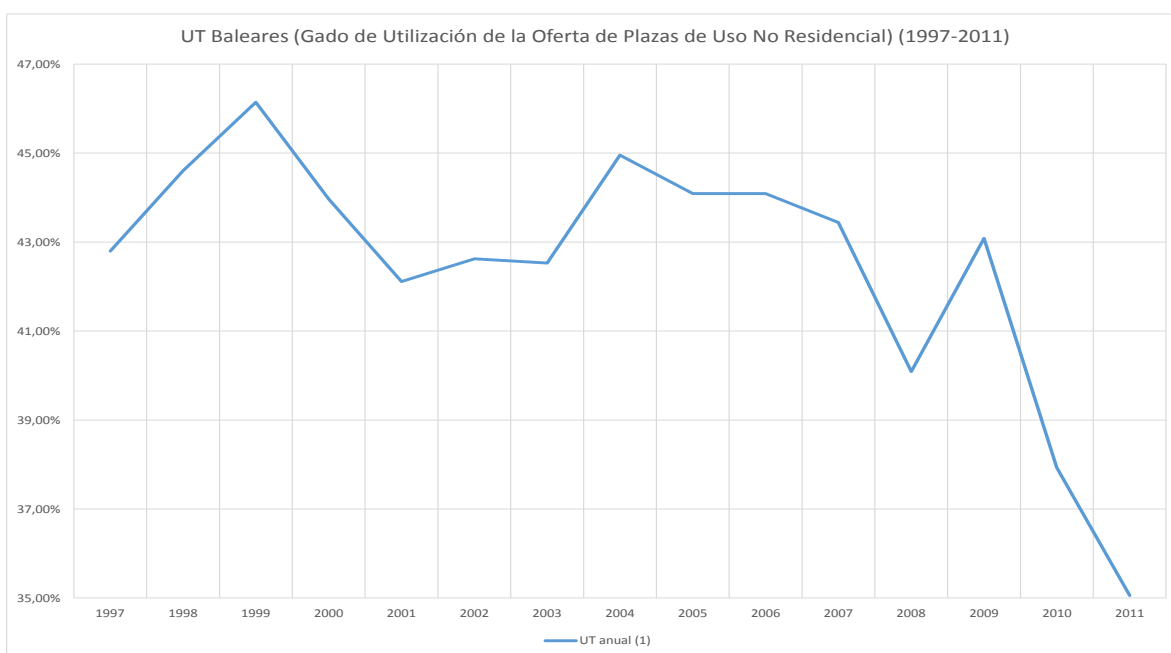
FONT: BdMores i elaboració pròpia.

Gràfic 11. L'oferta de places d'ús no residencial contribueix a explicar això

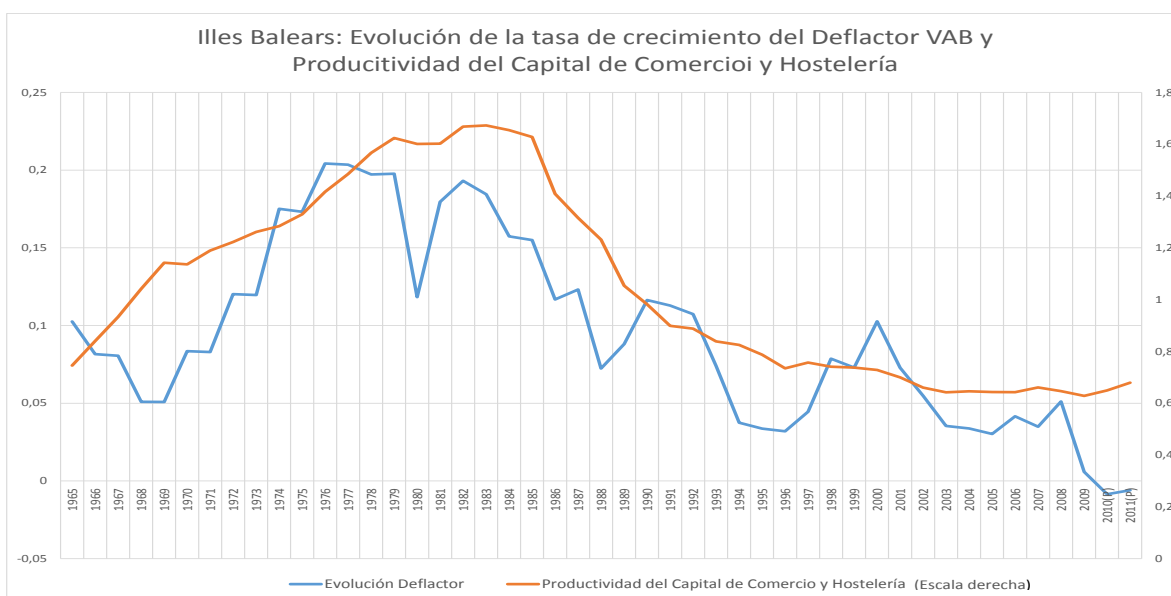
FONT: BdMores i elaboració pròpia.

Gràfic 12. Tot i que el grau d'utilització de l'oferta de places d'ús no residencial (UT) cau

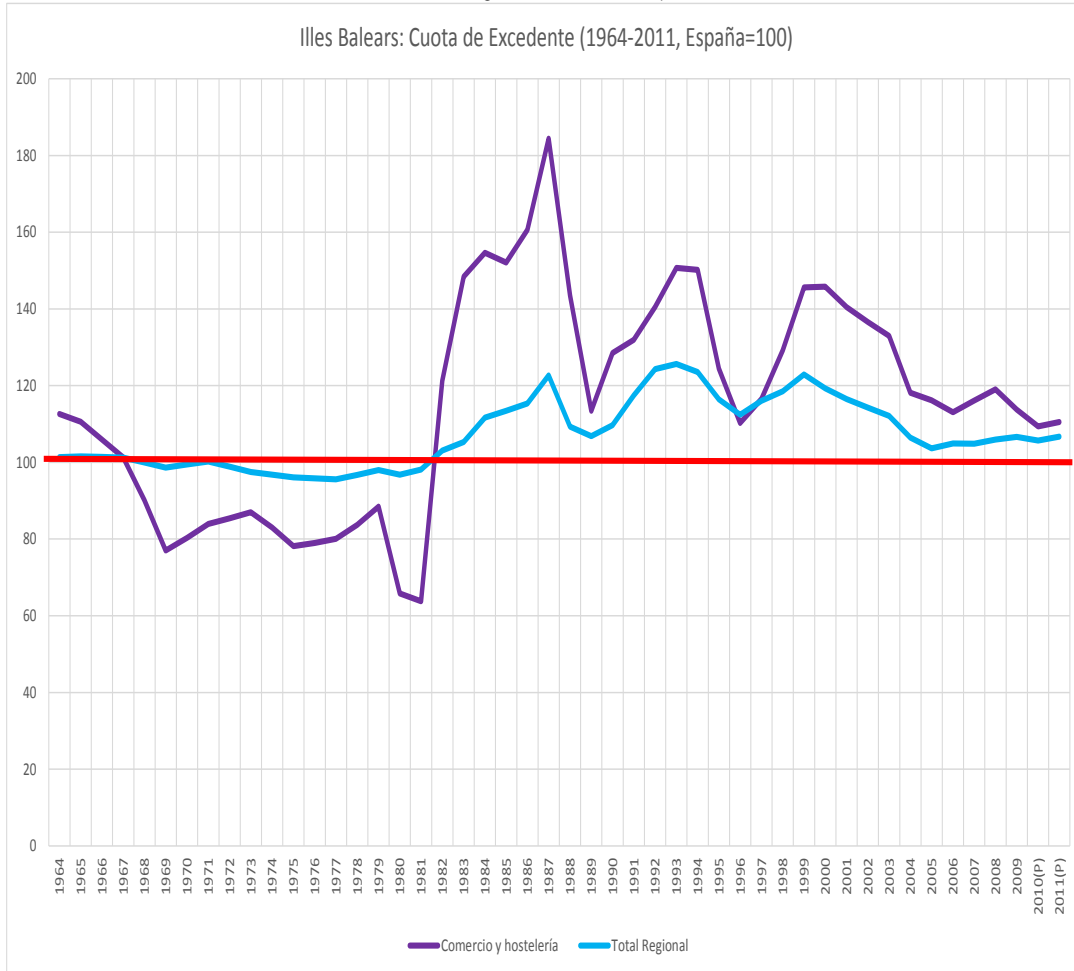
FONT: BdMores i elaboració pròpia.

Gràfic 13. Deflactor del VAB i productivitat del capital de Comerç i Hostaleria

FONT: BdMores i elaboració pròpia.

Gràfic 14. Quota d'excident, 1964-2011

Font: BdMores i elaboració pròpia.

Taula 3. Participació dels salaris en la renda regional i factor de creixement, 2008-2012

Factor de creixement de la participació dels salaris en la renda regional per CC.AA.		
	Període 2008-2012	Variable explicativa (*)
Madrid	0,9771	-2,5
Extremadura	0,9759	-2,63
Múrcia	0,9754	-2,63
Castella-Lleó	0,9668	-3,64
Astúries	0,9614	-4,21
Navarra	0,9487	-5,66
Espanya	0,9487	-5,7
Aragó	0,945	-6,09
País Basc	0,9442	-6,21
Galícia	0,9432	-6,32
La Rioja	0,9431	-6,4
Castella-La Manxa	0,9406	-6,6
Andalusia	0,9396	-6,65
Illes Balears	0,9379	-7,01
Comunitat Valenciana	0,9353	-7,37
Catalunya	0,9317	-7,64
Canàries	0,9221	-8,81
Cantabria	0,9146	-9,68

(*) Diferència de creixement entre els salaris horaris i la productivita

FONT: Navinés, F.-Puiggròs, A.-Ribas, M.-Franconetti, J. (2015).

Taula 4. Exemples numèrics sobre economia real

				4=2*3			7=5*6	8=(6/4)*100	9=7/1	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Temporada	K	Places Totals	Temporada	Places totals disponibles	Preu per estada	Estades	Ingressos	UT (100% UT)	π_k	$g\pi_k$
1	1.000.000,00 €	100 llits/dia	180 dies	18.000	50,00 €	18.000	900.000 €	100%	0,900	
2	1.214.000,00 €	100 llits/dia	180 dies	18.000	89,40 €	14.580	1.303.452 €	81%	1,074	1,193

Per el període 2 aplicam les dades de creixement del període 1997-2011 per a Balears pel que fa referència a:

$gK=1,214$

$gUT=0,81$

$gDeflact=1,788$

$$g\pi_k = \frac{gUT * gPreus}{gK} = 1,193$$

FONT: BdMores, IBESTAT i elaboració pròpia.

NOTA METODOLÒGICA

1. SOBRE LA BASE DE DADES BDMORES

La base de dades BdMores es pot consultar a:

<http://www.sepg.pap.minhap.gob.es/sitios/sepg/esES/Presupuestos/Documentacion/Paginas/Basesdatos estudiosregionales.aspx>

I en relació als Documents de treball del Ministeri d'Hisenda sobre la BD.MORES es pot consultar el D-2008-02 a:

<http://www.sepg.pap.minhap.gob.es/sitios/sepg/esES/Presupuestos/Documentacion/Paginas/Documentos detrabajo.aspx>

En aquest document es destaca que: “La BD.MORES, aunque no proporciona datos con carácter oficial, se caracteriza por ser una base de datos basada en datos oficiales, compatibles a escala agregada y sectorial con la CRE y la CNE en corrientes y constantes. Actualmente es la base que contiene la sistematización y aportación del conjunto de datos regionales más completo y homogéneo existente desde 1980. La desagregación en 20 ramas productivas (en el nostre cas això ens ha comportat no poder desagregar comerç de hosteleria que en la BD.MORES s'estimen conjuntament), Comunidad a Comunidad, se refieren a: 1) VAB a precios básicos a corrientes y constantes (actualment la base de referència és 2008); 2) Consumos intermedios; 3) Rentas del trabajo; 4) Empleo asalariado y Ocupado; 5) FBCF a corrientes y constantes desde 1964; 6) Stocks de Capital desde 1964; 7) Gasto y Capital en I+D desde 1980 y 8) utilizando las estimaciones del BBV, se ha podido retrotraer a 1967 el Consumo Final y Renta Disponible de los Hogares y a 1955 el empleo asalariado y ocupado, rentas del trabajo y el valor añadido” (p.14).

Per l'objecte de la nostre recerca on l'estimació de la taxa de guany (r) i de les seves variables explicatives: la productivitat del capital (π_k) i la participació dels excedents bruts d'explotació en la renda regional (q) són les variables explicatives clau del nostre anàlisi, la estimació de la sèrie de l'estoc de capital (K), definit com “el conjunto de bienes tangibles que pueden ser reproducidos y utilizados durante varios períodos para producir otros bienes y servicios” és imprescindible. Aquesta estimació només es troba disponible a la BD.MORES des del 1964, per a totes les CA i per a les 20 branques productives, cas de comerç i hosteleria. A més a més, aquesta informació sobre l'estoc de capital no es troba encara disponible a la CRE de l'INE.

En el treball presentat hem agafat les dades de la darrera actualització de la BD.MORES que és la referida a desembre de 2015 i hem agafat com a darrer any d'anàlisi el 2011 que encara són dades provisionals, ja que en el cas dels anys 2012 i 2013 són encara avanços d'estimacions.

2. SOBRE LES VARIABLES CALCULADES A PARTIR DE LA BD.MORES

1. Productivitat del treball (πl) = VAB/Ocupats
2. Productivitat del capital (πk) = VAB/Stock de capital (K)
3. Cost laboral per ocupat (w^*) = Rentas del treball (W)/Ocupats
4. Excedent Brut d'Explotació (E) = VAB – Rendes del treball (W)
5. Quota d'excedent (q) = E/VAB
6. Taxa de guany (r) = $\pi k * q$

3. SOBRE LES VARIABLES TURÍSTIQUES

1. Les places turístiques legalitzades s'han tret de l'ATB fins 2004 i a partir de 2005 s'han ajustat a les dades de la Memòria del CES sobre l'economia, el treball i la societat de les Illes Balears, apartat de Turisme, anys 2005 a 2011.
2. Les estades s'han tret pel període 1968 a 2000 de la base de dades de Miquel Alenyà publicada a l'Informe econòmic i social de les Illes Balears, 2000, Sa Nostra, vol.1, p.356, i a partir de 2001 s'han ajustat a les dades de la Memòria del CES sobre l'economia, el treball i la societat de les Illes Balears, apartat de Turisme, anys 2001 a 2011.
3. Total llits disponibles període 1997-2011 és la diferència entre l'Índex de Pressió Humana (IPH) màxim i mínim de cada any publicat per l'IBESTAT i multiplicat per 365 dies.
4. Grau d'Utilització del total llits disponibles (UT) = Estades o llits ocupats any/Total llits disponibles
5. Oferta de Places d'Ús No Residencial No Legalitzades (OPUNRNL) = Total llits disponibles per tot l'any – (Places turístiques legalitzades multiplicades per 365 dies)/365 dies
6. Oferta de Places d'Ús No Residencial (OPUNR) total = OPUNRNL + Places turístiques legalitzades.

Referències bibliogràfiques

CES (2008), *Memòria del CES sobre l'economia, el treball i la societat de les Illes Balears*:

<http://www.caib.es/sacmicrofront/archivopub.do?ctrl=MCRST16ZI60879&id=60879>

Manera, C.-Navinés, F.-Oliver, P.-Tortosa, E.-Franconetti J.-Bonnail, M. (2011), “Políticas de innovación y sus efectos en el cambio de modelo productivo: el caso de las Islas Baleares”, *XII Encuentro de Economistas de Lengua Neolatina*, Coimbra 21 i 22 d'octubre de 2011:

<http://www.aenl.org/ita/incontri/12/pdf/Manera-Navines-Oliver-Tortosa-Franconetti-Bonnail.pdf>

Mascaró, P.-Navinés, F. (2004), “Turisme i territori, elements claus per explicar la competitivitat i la productivitat a les Illes Balears”, *Documents 1. Comportament de la productivitat i la competitivitat a les Illes Balears*, Consell Econòmic i Social de les Illes Balears, Palma:

<http://www.caib.es/sacmicrofront/noticia.do?idsite=16&cont=133&lang=CA>

Navinés, F. (2006), “Algunes reflexions fetes des de l'enfocament clàssic de l'excedent sobre el procés de terciarització i especialització productiva: el cas de Balears”, a Autors Diversos, *Repensem el model de creixement balear*, Palma, Cambra de Comerç de Mallorca, Eivissa i Formentera i Cercle d'Economia de Mallorca.

Navinés, F.-Puiggròs, A.-Ribas, M.-Franconetti, J. (2015), “Crisi econòmica, mercat de treball i benestar social: el cas de les Illes Balears”, *Revista Econòmica de Catalunya*, núm. 71. També com a publicació de l'Ateneu Pere Mascaró a: <http://ateneuperemascaro.org/documents/documents-recomanats/crisi-economica-mercat-de-treball-764.html>

Navinés, F. et alter (2016), “La innovación en servicios turísticos”, GADESO (2016), *Anuari del turisme de les Illes Balears 2016*, Palma (en premsa).

Riera, A. (Director) (2009), *Llibre Blanc del turisme de les Illes Balears. Cap a una nova cultura turística*, Govern de les Illes Balears-Sa Nostra-Cambra de Comerç-Universitat de les Illes Balears.